

давало б певну хронологічну дату успіхів богомільства на Сході; з другої сторони, скріпляло б гадку про поширення цієї проповіді в наших краях в цім часі, бо ж трудно припустити, щоб ця болгарська єретична доктрина обминула їх у таким своїм поході на північ. У концепції стригольників — поскільки вона звісна — підкреслювано такі аналогії з богомільством та ісіхією XIV в.: «стригольники» відкидали церкву, священство, ієрархію (пастирство і учительство у них було ділом свобідного потягу кожного з вірних); до церковного майна, до оплат духовенству (особливо єпископських «пошлин» за священня) ставились вони дуже негативно; таїнства і обряди відкидали або зводили до мінімуму; спеціально причастя розуміли духовно, а покуту відправляли прилюдно, припадаючи до землі,— як це оповідається про катарів, і т. д.

Без сумніву, аналогії з богомільством, з одного боку, і з близькими до нього формами ісіхії тут можна знайти. Але вони могли бути занесені й аналогічними ідеями західного покаяництва,— в котрім бачили джерело цієї стригольницької єреси інші дослідники¹,— тим більше, що покаяництво виходило з того ж «болгарського» кореня, тільки йшло іншими дорогами: через Італію.

Відгомони західного покаяництва. Се явище дуже інтересне — паралельне наростання аналогічних протицерковних, аскетичних і містичних течій у церкві Західній і Східній,— незважаючи на їхнє глибоке відчуження між собою в цім часі. Причина цього паралелізму лежала почасти в спільних дефектах церкви, переданих їй попередньою історією, почасти — в аналогічних політичних і соціальних умовах, які ставили однакові завдання ідеології, незважаючи на всі різниці східної і західної культури.

Подібно як на Балканах тяжке становище імперії, натиск турків і католицьких держав, боротьба Візантії з національними державами і зв'язане з тим усім тяжке економічне становище, визиск трудових верств можновладним воєнним і церковним класом викликали незвичайно знеохочений і тривожний настрій, що виявляв себе в шуканні соціальних і релігійних концепцій, з одного боку, у візіонерстві, демонології, попиті на всякі окультні засоби знання — чари, «волхвування», пророцтва і подібне, з другого,— так і в західних краях виродження феодального ладу, затяжна і безвихідна боротьба

¹ Тихоцрагов Н. С. Соч., т. I, с. 215: «Можемъ положительно утверждать, что послѣдніе (стригольники) были не что иное, какъ «крестовые братья», хлысты германскіе. Ученіе стригольниковъ... во всемъ вполне совпадаетъ съ мнѣніями нѣмецкихъ хлыстовъ».

папства з імперією, міських громад з феодалами світськими і церковними, зневіра в офіційній релігії й моралі викликали на арену пророків, реформаторів, чудотворців і миротворців, за котрими зривалися маси народу в надії нарешті одержати від них розв'язку і вихід з неможливих умов.

Пережиті надії й розчарування під гаслами церковної реформи; роздмуханий ієрархією хрестоносний ентузіазм, що виявив свою безплідність; підвищені культурні, а за ними й моральні вимоги, виховані цією хрестоносною добою; зітхання по давній, апостольській неімущій і невладущій церкві,— все це виливалося в презирливих і навіть ненависних настроях до офіційної церкви і в зусиллях релігійної самопомочі, в шуканнях поза церквою духової розради, релігійного очищення і забезпечення «спасення».

З другого боку, це фатальне питання «звідки зло?»,— на котре не могла дати задовольняючої відповіді монотеїстична доктрина, так що воно служило постійним джерелом різних дуалістичних концепцій,— підіймалося з особливою силою в цих обставинах, підсичене безконечними тяжкими переживаннями, загостреними тими ж підвищеними, в порівнянні з попередніми часами, культурними й моральними вимогами цієї доби.

Східний дуалізм в часах його нового наростання — десь у XII в.— незвісними дорогами перенесений до Італії, раптом починає тут здобувати велику популярність, вдовольняючи обом вимогам часу: моральному ригоризмові (і протестові — в ім'я його — обмирщенню церкви) — і песимістичним настроям в оцінці сили і переваги злого елемента в житті. З догматичного погляду цей напрям, як ми тільки що нагадали, поділявся на різні течії: більш помірковані — монархічні, ближче зв'язані з болгарськими богомилами, і різко дуалістичні — так званої дреговицької (македонської) церкви, крім Італії, дуже поширені також у Південній Франції (так звані альбігойці, від імені міста Альбі). Але при догматичних різницях спільна аскетична етика об'єднувала ці течії та їхні дрібніші групи в однім фронті проти моральної практики офіційної церкви і служила живим докором їй, даючи дійсно високі приклади самовідречення і морального героїзму.

Поруч з цією заносною доктриною і часом — не без впливу її, творилися також і місцеві, більш і менш популярні, більш радикальні — такі, що різко відходили від церкви, побоювались і нищились нею, і такі, що кінець кінцем уклалися в її рамах,— як це було з різними чернечими організаціями, котрими так багатий був XIII вік. А від часу до часу зривалися менші і більші масові рухи, як прояви глибокого незадоволення і стихійної волі: поправити громадою, масою, колекти-

вом дефекти життя, супроти котрих виявляла свою безсильність не тільки офіційна церква — морально безсила й інертна в своїм розпуснім, до ґрунту зматеріалізованім духовенстві,— але й ці громади ідеально і самостійно настроєних великих і малих реформаторів, безсилих опанувати життя і дати йому нові форми і нові відносини своїм індивідуальним подвигом. Коротко мусимо на них спинитись — з огляду на безсумнівні докази того, що ця хвиля масових релігійних рухів XIII—XIV вв. дорогами, досі не вислідженими ближче, відбивалась і у нас. Тільки досі ми ще не можемо констатувати, в яких саме формах виявляли себе їхні відгомони чи впливи у нас безпосередньо,— бо маємо перед собою тільки далекі, відокремлені, немов інкрустовані в нашій словесності відбиття, полишені сими масовими рухами.

Ареною рухів служать міста. Вони захоплюють й ічні соціальні групи, але міська площа об'єднує їх для спільного виступу. Соціально-економічні зміни останніх століть дали ґрунт і рамки для цього нового в своїх формах явища. Міста вирости за ці віки, вони стали його знаряддям. З цим треба рахуватися в дальшій огляді його проявів і мати на увазі при оцінці можливостей їхніх відгомонів у нас.

У хронологічнім ряді починають від «Великої Алілуї» 1233 р. Тереном була головно Північна Італія — там описав її яскраво пармський літописець: «Алілуя — це був так названий пізніше час, час спокою і миру, загального відсунення воєнної зброї, радості і веселості, утіхи й захвату, хвали і святкування. Пісні співали і хвалу божу лицарство і вояцтво, міщани і селяни, хлопці і дівчата, старці з молоддю. По всіх містах Італії була оця побожність». Це була реакція суспільства проти неможливого загострення громадянської війни, викликаного напруженою боротьбою папи і цезаря Фрідріха II. «Мир» проголошувався передусім оцій війні гвельфів і гібелінів, папської і цезарської партії. Але з тим зв'язувалося також загальне замирення соціальне: відкривалися в'язниці і випускалися посаджені за борги, розривалися зобов'язання, громадою громлено лихварів, заводжено постанови проти розкоші, ревізовано міські закони) в інтересах бідноти. Героєм руху був чернець Іоан з Віченци: він виступив вперше проповідником цього миру і миротворцем у Болоньї, але головно блискучу, хоч і ефемерну і в наслідках скороминущу роль відіграв на півночі. В Падуї, Віченці його проголошено диктатором, він мирить городянські партії, реорганізує владу, ревізує статuti, організує суди на еретиків¹ — бо взагалі виступає людиною

¹ Для хронологічного орієнтування нагадаю, що це саме тоді папа Григорій IX організує хрестоносний похід на царя Асеня за його толеранцію для еретиків-богомилів.

церковною, папською, як і його товариші проповіді: головно домініканські та францісканські ченці. Вершиною його впливів і успіхів був з'їзд, скликаний ним у серпні під Вероною: тут поставилися перед ним єпископи, князі, представники міст і на жадання Іоана списали офіційний акт замирення. Але це був хвилевий успіх, миру не додержано; тоді довір'я до провідника впало, і раптом опав і весь рух¹.

З новою силою він прокинувся восени 1260 р. в Перуджі. Що послужило безпосереднім приводом, не ясно. Вказують, що на 1260 р. припадала провіщана славним містиком, візіонером і пророком XII в. абатом Іоакимом Фьорським (дель Фьоре) велика війна з Антихристом, очищення церкви і початок царства Св. Духа. Як вже ми бачили почасти і ще побачимо, ці есхатологічні провіщання відігравали чималу роль в подібних масових рухах, то ж цей «факт» міг мати вплив. До того ж прилучилася сильна пошість, погром міст, що стояли на стороні гвельфів, королем Манфредом, а в Перуджі безпосередньою притокою для масового вибуху було засноване там незадовго перед тим покайне братство самобичування: перше звісне братство того роду, що й піддало цю популярну потім форму покаяння, котрій в значній мірі завдячували свою страшну силу притягання оці рухи. Як гостра форма покути бичування і самобичування здавна практикувалося в західній церкві, особливо по монастирях, а в попереднім столітті особливо стало популярне, як високий рід аскетизму: ченці й анахорети (єреміти) вичитували псалми, побиваючи себе при тім, в певному числі і порядку, дротяними канчуками.

І так під зиму 1260 р. «в місті Перуджі почали люди ходити по місту, від найбільших до найменших, побиваючи себе бичами і кричучи: «Владичице Маріє Свята, прийми грішних і моли Ісуса Христа, аби помилував нас!» Рух почався «між бідними і простими», але скоро захопив усіх. Процесії «бичівників Ісуса Христа» в білій одежі посунули з міста по околиці, захоплюючи як духовна епідемія все по дорозі. Ішли «довгою лавою, парами, заходячи до міст, замків і сіл». «Не тільки вдень, але і вночі, із запаленими свічками, серед лютої зими,

¹ Новіші праці: *Hefele H.* Die Bettelorden und das religiöse Volksleben Ober- und Mittelitaliens im XIII Jhrh. (Beiträge zur Kulturgeschichte des Mittelalters und Renaissance, hrs. von W. Goetz, 1910); *Карсавинъ.* Очерки религиозной жизни въ Италіи XII—XIII вв., 1912; *Флоровская.* Братства бичующихся въ Италіи въ концѣ XIII и началѣ XIV вѣка,— ЖМНП, 1912, № 9; *Goll K.* Die Geisselfahrten im J. 1260 und 1261, 1913 (39 Jahresbericht Staatsrealgymnas. im 17 Bez. Wiens). Вже під час друку з'явилася польська студія: *Dobrowolski Kazimierz.* Pierwsze sekty religijne w Polsce, 1925 (Reformacja w Polsce, r. 1924, № 11—12), що перший свій розділ присвячує власне рухові 1260 р.

по сто, по тисячі, навіть по десять тисяч чоловік» парами і трійками, наче клірики, з хоругвою або хрестом напереді. Часом таки й духовенство згадується на чолі цих процесій: «священники йшли напереді з хрестами і хоругвами». Співали жалісні пісні, складені про Пресвяту Діву, муки і смерть Христову; два-три починали, процесія співала далі. «Зі стогоном і плачем, проливаючи сльози потоками, так, наче тілесними очима бачили ці муки Спасителеві, благали милосердя Божого і помочі Матері Його», бичували себе при тім, оголивши тіло до пояса. Від часу до часу кидалися всі на землю, гуртом кличучи: «Милосердя, милосердя!» І потім: «Мир, Мир!» Входячи до міста, обходили церкви, з покірною простиралися перед олтарями, і всім своїм поведженням викликали незвичайне враження.

Приклад їхній потягав незвичайно — тим більше, що тієї політичної домішки, яка відчувалася в проповіді 1233 р. (в інтересах гвельфської, папської партії), цим разом не було. Пам'ятаючи попереднє, протипапська гібелінська партія цим разом поставилася місцями неприязно до цього руху і закрила свої брами перед цими процесіями, — але про політичну проповідь цим разом не чути. Часом в перших початках бичівників стрічала певна опозиція — недовір'я і глум — але вона не могла встояти перед щирим захватом покаянників, і звичайно в кожному новім місті гурти людності, з духовенством і навіть часом з єпископом і намісником (подестá) прилучались до процесії і разом з нею починали побивати себе колючими бичами. (Жінки, одначе, це робили не публічно, а для пристойності збиралися вечорами до церков або приватних домів і там бичувалися без свідків — аристократки і прості жінки, заміжні і дівчата зарівно.) Покаянний настрій захоплював усіх. Лихварі, злодії, розбійники калялись, вертали награвоване, мирилися з покривдженими. Годилися політичні партії, повертали політичних засланців і вигнанців. «Затихла музика і любовні пісні, чути було тільки понурій спів покаянців по містах і по селах»; «від голосів, що кликали до Бога, здавалось — лунали поля і гори».

Почавшись в Перуджі, ці покаянні процесії пішли звідти на південь, а ще більше на північ — до Генуї і звідти до Провансу, а в північно-східнім напрямі, через Феррару, Падуя, Тревизо до австрійських земель, Південної Німеччини, Чехії, Моравії, Угорщини, — хроністи зазначають їхнє розповсюдження до Мишинської марки (Мейсен) і Польщі.

Про покаянців німецьких сучасні джерела оповідають, що вони брали на себе покуту на 33 $\frac{1}{2}$ дні, відповідно числу літ життя Христа на землі. Протягом цього часу вони двічі на день, ходячи в процесії по два або по три, з оголеним до пояса

тілом і закритим лицем, били себе канчуками так довго, поки не проспівали пісні про муки Христові, складені ними на мові німецькій або слов'янській — яка була місцева. Жінки ж і дівчата, як і в Італії, бичували себе по домах або в закритих церквах. Духовенство спочатку поставилося до цього покаяння прихильно, виходило назустріч з процесіями із свічками, з хоругвами; але скоро виступило проти них разом з володарями та урядами, закидаючи покаянникам зневажливе ставлення до церкви і духовенства, вихвалювання своєї покути як єдино спасенної — що вона покриває не тільки всі їхні власні гріхи, але й гріхи їхніх свояків тощо. Чи наслідком цієї опозиції, чи власного вичерпання це покаянництво протягом 1261 р. і затихло — ледве чи перейшло десь до 1262 р. В Італії ще скоріше, на початку 1261 р. масові процесії спинилися, а покаянницькі практики замкнулися в різних братствах бичівників. Від їхніх процесій і пісень долетіло через хроністів і через ті пізніші братські відправи ледве кілька віршів, які повторюються в піснях пізнішого покаянницького походу 1349 р.; здогадуються також, що вже в процесіях 1261 р. виступило наяв «євангеліє бичівників» — «Небесний Лист» у ерусалимській редакції, що грає таку величезну роль в оповіданнях 1349 р.

Такі загальні відомості про сей рух «великої побожності», як її називано. З країв, ближчих до нас, можемо принотувати сучасні польські записки. Літопис краківської капітули так оповідає про це під р. 1260: «Якісь люди, зібравшись у ватаги, оголені до пояса, відбуваючи покуту, що, мовляли, взяла свій початок у Перуджі і з великим запалом була прийнята світською юрбою в Німеччині, прийшли до Кракова. Завісивши собі очі, бичували собі голі спина бичами, сплетеними з чотирьох вузлуватих ременів, а справивши покуту, швидко вийшли з міста до церков (пропущено місце, й імення сих церков не вписані). З огляду на те, що вони легкодушно і невідповідно присвоювали собі авторитет церкви на її кривду і образ, вони були від церкви виключені, і пізнавши свою помилку — самозваного покаянництва, вони не пішли далі громадою, а розійшлись, отож їхня покута як сама з себе взяла початок, так, не мавши сили, сама собою й припинилася»¹. Хроніка великопольська додає кілька подробиць про цих «бичувальників-простаків» (*flagellatores rustici*), як вона їх прозиває: «один за одним ішли вони голі, перепоясавшись тільки до пояса, і кожний бив себе по спині; напереді йшли два з ко-

¹ Monumenta Poloniae historica, II, під р. 1260. Інші літописні записки з польських земель, під рр. 1260 і 1261, збирає в згаданій студії К. Добровольський.

рогвами і двома свічками, співаючи якусь пісню. Робили це двічі на день, о першій і о дев'ятій годині». Потім літопис каже, що архієпископ і єпископи Польщі заборонили ці процесії під загрозою клятви і від князів польських домагались, щоб вони загрозили в'язницею і конфіскацією майна всім, хто б того далі тримався. Це було сповнено, і ці «простаки, почувши про розпорядження єпископів і князів, відстали від цієї ересі»¹.

На двісті літ пізніший Длугош, переповідаючи ці звістки, доповнює їх ще деякими подробицями, — але вони скоріш йдуть, мабуть, від пізнішого походу, 1349 р. Він каже, що сі бичівники обходили стації і відпусти та відправляли дивні богослуження, співаючи пісні, кожний на своїй мові, нескладні і грубі — бо була це юрба, складена з людей різних племен і язиків; не маючи священня, слухали сповіді одні одних і давали розгрішення за найгірші гріхи; твердили, що їхнє братство має велику ласку Божу і дає потіху їхній померлій рідні, навіть і тим, що пробувають у пеклі чи царстві небеснім, а членам цього братства — в годину смерті дає велике полегшення.

В Італії, як сказано, бичівництво від великих, масових процесій перейшло до замкнених «братств», що потім жили і розвивались в останніх десятиліттях XIII і в XIV вв. Деякі з них і виводили себе з часів «великої побожності» 1260 р. Вони полишили нам цілий ряд своїх статутів і тому досить звісні в своїх ідеях і практиках. Братчики ставили своїм завданням наближатися до Христа і виконувати його заповіт, не кидаючи світу — подібно як світські корпорації (терціарії) нових чернечих організацій, з котрими у них є багато спільного в загальних настроях і практиці. Зовнішньою формою цього наслідування Христові, крім діл милосердя і побожності взагалі, являється самобичування, що відбувається на сходинах у братському домі і на прилюдних процесіях, відправляваних у певні свята. Воно чиниться на взір і пам'ять Христової муки, котру братчики повинні мати перед очима. «Браття, згляньтесь на провідника нашого Ісуса, до стовпа тісно прив'язаного, тяжко бичованого, кров'ю скривавленого, синців повного, терном немилосердно вінчаного, кулаками і долонями збитого. Пресвітле лице його смердючим плюванням споганено. Скорбна мати його, за ним ідучи, мучиться і, як мертва, від жалю падає...», — читається в одній з братських відправ.

Деякі братства займаються спеціальним розробленням пісень на честь Марії і святих, співають їх по церквах і перет-

¹ Monumenta Poloniae historica, II, с. 587. Інші літописні записки з польських земель, під рр. 1260 і 1261, збирає в згаданій студії К. Добровольський.

ворюються фактично в братства співочі (*laudesi*). Інші ставлять своїм спеціальним завданням поборювання еретицтва. В усіх визначне місце займають урочисті похорони братчиків та інші обов'язки милосердя, що нагадують наші пізніші братства, для котрих були далеким прототипом.

Від часу до часу з цих тісних організацій бичівництво вивиралося в масових рухах, більш локалізованих і коротких у порівнянні з 1260 роком. Такі рухи помітні в Італії в 1334 і 1340 рр. Великих розмірів масове бичівництво набрало знову 1349 р., у зв'язку з чумою, що під той час почала ширитися на берегах Середземного моря і влітку 1349 р. дійшла свого найгіршого розвитку. Як показують ближчі досліді, процесії бичівників випереджали її появу — так що вони розвинулися, мабуть, з тих побожних засобів, котрими людність силкувалась відвернути від себе прихід «чорної смерті», як її називано. Такі процесії з бичуванням організовано в Авіньоні, тодішній папській резиденції, 1348 р., і, мабуть, з такою ж метою почато їх організовувати в північній Італії; звідти вони поширилися понад Адріатикою, в західній Угорщині, перейшли до Німеччини, в один бік, і до Польщі — в другий. Дальше поширення їх на сході не досліджене, натомість про розвій і форми покаяництва в Німеччині є чимало докладних відомостей, які доволі добре з ним знайомлять¹.

Поруч страшного жаху перед «чорною смертю» спеціальні обставини політичного і церковного життя Німеччини сприяли розвою такого містичного масового пориву. Боротьба папства з імперією стояла в своїм zenіті. Над багатьма німецькими землями — володіннями прихильників покійного цезаря Людвіга все ще тяжіла анафема, проголошена над ним папою в 1346 р. Церкви були замкнені, і в таких гнітючих умовах людність була позбавлена церковної втіхи, до котрої звикла звертатись: діти народжувались, старі вмирали без церковного обряду, і це бентежило людей до крайності. Французький папський двір був незвичайно непопулярний у Німеччині. На рік 1348 чекали повороту з того світу цезаря Фрідріха, що мав учинити суд над сим неправедним папством, зреформувати церкву і державу та порівняти багатих з бідними (у зв'язку з цим мотивом стояли єврейські погроми, що вибухнули в ті ж

¹ Найдокладніші відомості в стразбурзькій хроніці каноніка Фріца Кльозенера (пом. 1384), новіше видання в *Chroniken der deutschen Städte*, IX. Монографія: *Lechner L. Die grosse Geisselfahrt des Jahres 1349*,—*Historisches Jahrbuch der Görres-gesellschaft*, V, 1884; *юого ж. Das grosse Sterben in Deutschland, 1348—1351*, Innsbruck, 1884; *Pfannen Schmid H. Zur Geschichte der deutschen u. niederländischen Geissler*, 1900. Статті Zacher'a b *Allgem. Encyclopädie von Ersch u. Gruber*, i *Haupt'a b Realencyklopädie für protestantische Theologie von Herzog-Nauck*.